

ЗІСТАВНІ СТУДІЇ ТА ПЕРЕКЛАДОЗНАВСТВО

УДК 811.111'255.4(045)

DOI: 10.12958/2227-2844-2021-7(345)-135-144

Бойко Я. В.,

кандидат філологічних наук, доцент,
доцент кафедри перекладу
Національного технічного університету
«Дніпровська політехніка», м. Дніпро, Україна.
yana.boyko.85@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-0074-5665>

КОГНІТИВНО-ДИСКУРСИВНІ МОДЕЛІ ПЕРЕКЛАДУ

Здатність до моделювання, тобто схематичного спрощення складного об'єкту для його кращого розуміння, є природною здатністю людини, що відрізняє *homo sapiens* від *homo neandertalensis* – менш розвиненої людської раси. Моделювання має давню історію, яка починається ще з кам'яного століття (картини печерних людей), бурно розвивається у культурах Стародавнього Близького Сходу та Стародавньої Греції (використання математичних моделей у Вавилоні, Єгипті та Індії ще до 2 000 р.). Але найбільшого успіху практично у всіх галузях сучасної науки метод моделювання зазнав лише у ХХ ст. і став використовуватися в дослідженні систем різної природи.

У лінгвістиці термін „модель”, який уперше застосував З. Херріс (Harris, 1944), увійшов у лінгвістичну літературу в 1950-1960-ті рр. у зв'язку з виникненням математичної лінгвістики і поширенням формального апарату математичних методів (Ю. Д. Апресян, І. А. Мельничук, Р. Г. Піотровський, І. І. Ревзін та ін.). Протягом останніх десятиліть лінгвісти (В. Красних, О. Ф. Лосєв, Ю. Марчук, Р. Піотровський, І. Ремхе, Р. Фрумкіна та ін.) все частіше звертаються до моделювання як універсального методу пізнання, застосовуючи блок-схеми, формули, графіки та інші форми схематичного представлення досліджуваного лінгвістичного явища.

У перекладознавстві модель перекладу, яку першим запропонував Ю. Найда (Nida, 1975), покликана пояснити механізми процесу перекладу, унаочнити послідовні етапи трансформації тексту, вираженого засобами однієї мови, у відповідний текст, виражений засобами іншої мови. У теорії перекладознавства існують різні моделі перекладу, які розглядають різні аспекти процесу перекладу (Бойко, 2021): *денотативні (ситуативні) моделі перекладу* (М. Веннер, В. Гак, Дж. Кетфорд, М. Снел, І. І. Ревзін, В. Ю. Розенцвейг), *семантичні моделі*

перекладу (Дж. Кетфорд, Л. С. Бархударов, І. А. Мельчук, Я. В. Рецкер, А. В. Федоров), *трансформаційні моделі перекладу* (Е. Етінгер, Ю. Найда, Р. Якобсон), *комунікативні моделі перекладу* (В. Віллс, О. Каде, В. Н. Комісаров, Л. К. Латішев, З. Д. Львовська, Р. Мін'яр-Белоручев, А. Найберт). *функціонально-прагматичні (динамічні) моделі перекладу* (А. Попович, О. Д. Швейцер) та ін.

У лінгвістичних і комунікативних моделях перекладу не розглядалися ментальні процеси, що відбуваються у свідомості перекладача, що і зумовило розробку когнітивних моделей перекладу.

Мета статті – продемонструвати розвиток лінгвокогнітивного моделювання у ракурсі антропоцентричної парадигми перекладознавчих досліджень і, зокрема, систематизувати й теоретично обґрунтувати когнітивно-дискурсивні моделі перекладу.

Методологію дослідження формують загальнонаукові методи аналізу та синтезу, індукції та дедукції, спостереження й абстрагування – для систематизації теоретичних здобутків когнітивно-дискурсивного моделювання у теорії і практиці перекладознавства.

Наприкінці ХХ ст. відбулася зміна парадигми наукових досліджень, у центрі яких постала особистість і творець висловлювання. У другій половині 70-х рр. у США сформувалася **когнітивна лінгвістика**, яка перебуває на межі психології, філософії, логіки, мовознавства, психолінгвістики, антропології, математики, кібернетики тощо, оскільки інтегрує зусилля науковців різних галузей. Починаючи з 1960-х рр. інтерес до вивчення того, що відбувається у свідомості перекладача, зумовив розвиток **когнітивного перекладознавства** (англ. Cognitive Translation Studies), що зосереджено на вивченні когнітивних аспектів створення, сприйняття інформації та взаємодії між усіма учасниками перекладацького процесу (Halverson, 2020).

У межах когнітивного напрямку перекладознавчих досліджень О. Г. Мінченков (2008) розробляє **когнітивно-евристичну модель перекладу**, яка демонструє процес мовленнєво-мисленнєвої діяльності, здійснюваної перекладачем у певному соціокультурному контексті. Р. Белл (Bell, 1994) пропонує **когнітивно-психологічну модель**, що базується на надбаннях системно-функціональної лінгвістики та теорії штучного інтелекту, розуміючи переклад як єдність двох фаз – аналізу та синтезу. Д. Кіралі (Király, 1995), усвідомлюючи когнітивний та соціальний характер перекладу, обґрунтовує дві моделі процесу перекладу: **соціальну** та **когнітивну**, у яких переклад сприймається як діяльність з опором на джерела інформації, інтуїтивно зрозуміле робоче місце та керований центр обробки. Спираючись на теорію релевантності як засіб розробки моделі відповідності перекладу, Е. А. Гутт (Gutt, 1991) розробляє **когнітивно-прагматичну модель**, в якій завдання перекладача полягає у передачі всіх важливих аспектів тексту мовою перекладу, експлікованих або імплікованих у тексті мовою оригіналу.

Отже, когнітивне моделювання, пропонуючи інструментарій з'ясування та розуміння внутрішніх процесів перекладу, сприяє

розкриттю імпліцитних когнітивних процесів у свідомості перекладача. Розвиток когнітивно-дискурсивної парадигми (термін О. С. Кубрякової) дав поштовх когнітивно-дискурсивним моделям перекладу. Розглянемо їх більш детально.

Когнітивно-дискурсивна модель перекладу Л. Гопо (Goro, 2015). У цій моделі (рис. 1) текст має мінімальне значення у порівнянні з психічними та психологічними факторами, що становлять пізнавальний аспект комунікації посередника при перекладі. *Власне концепт*, *деформація концепту*, *мова оригіналу* та *мова перекладу* постають зовнішніми каналами, які інформують внутрішнє ядро (тобто *когнітивну сферу*), активують його і представлені через нього. *Власне концепт* і *деформація концепту* є контекстно-залежними і формують діяльність у *когнітивній сфері*, визначаючи текст перекладу.

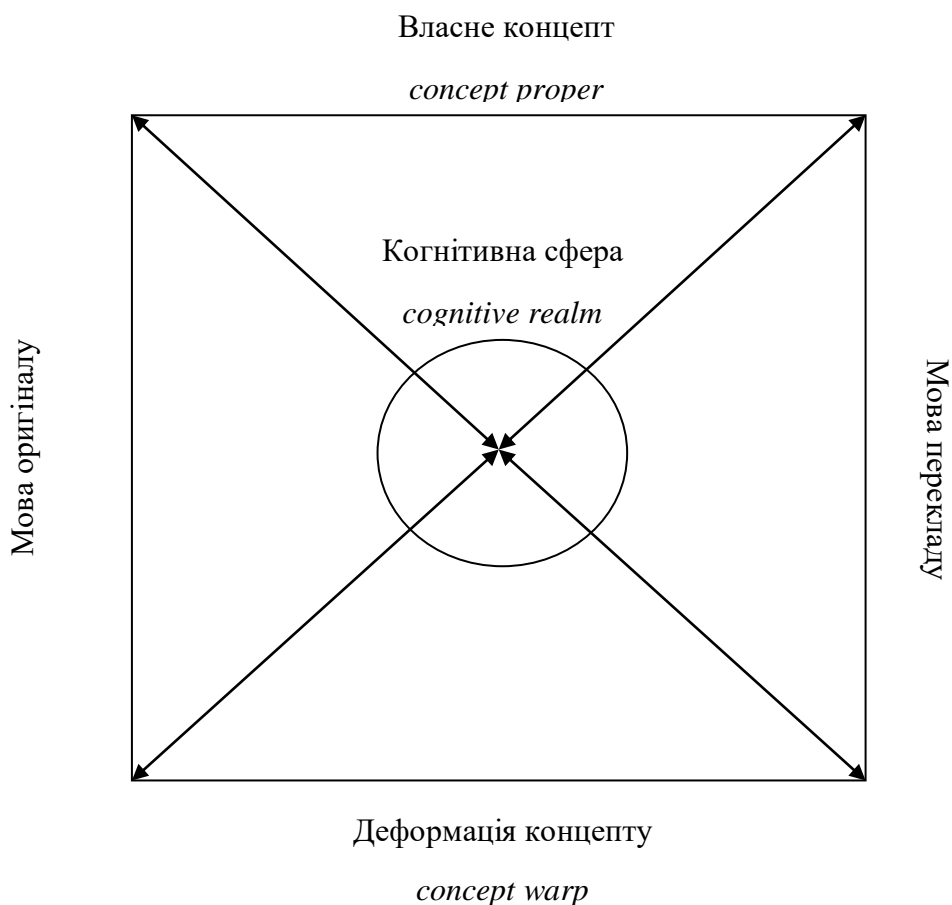

Рисунок 1. Когнітивно-дискурсивна модель перекладу Л. Гопо

Власне концепт – це фактичне явище загальновідоме спільноті, наявне у пізнанні суспільства разом із лексичними посиланнями, наданими йому конкретною мовною спільнотою. При цьому те саме поняття в іншій мовленнєвій спільноті може бути відоме за іншим лексичним посиланням (тобто різні мовні коди → однакове поняття). Отже, власне концепт посилається на той прототип-референт, який не був

«зіпсований» (тобто деформований) контекстом або іншим розумінням у свідомості перекладача. *Деформація концепту* – це процес відхилення від нормального розуміння концепту через використання у конкретних контекстах, які формуються у взаємодії між текстом і перекладачем і можуть викликати непорозуміння або модифікацію. Наприклад, слово *квітка* в певному контексті може означати барвисте цвітіння рослини, в іншому контексті – стадію запліднення дерева, яке починає плодоносити, а також може стосуватися жінки, яка вважається прекрасною і дорогою чоловікові. *Когнітивна сфера* – це психічна зона, де обробляються всі текстові та лексичні сприйняття, зберігаються результати пізнання речей та понять (концепти). Кожне сприйняття висловлювання чи тексту аналізується, вимагаючи розуміння самого поняття в процесі вживання у контексті іншою мовою, психічного стану перекладача та його мети. *Мова оригіналу*, основний канал подачі інформації, що поглинає тканину власне концепту і депонує її в деформований концепт. Це – широкий інститут систем знань, культури та світогляду суспільства, що формується колективно відповідно до особливостей мовленнєвої спільноти і, своєю чергою, формує пізнання тих самих мовців. Мова, якою передається текст, – *мова перекладу* – є цілісною, самостійною сутністю. Перекладач сприймає мову перекладу, концептуалізує зміст, закладений автором, і формулює у своїй когнітивній сфері зміст для концептуалізації засобами мови перекладу.

Когнітивно-дискурсивна модель Г. В. Тащенко (2018). Ця модель ґрунтується на аналізі авторської інтерпретації об'єктивної реальності та особливостей відтворення авторських концептів у мовних знаках із метою реконструювання когнітивного й експресивно-емотивного потенціалу першотвору у перекладі. Для дослідження глибинних текстових структур, відтворення їх засобами мови перекладу та введення їх в обіг культури сприймача дослідниця використовує *концептуальний аналіз*. А це зумовлює застосування елементів когнітивного моделювання, що допомагає комплексно осмислити структуру тексту, когнітивні утворення та мовні структури, що їх репрезентують, концептосфери тексту оригіналу при перекладі. Кожен ретранслят спирається на концептуальну структуру, яка містить культурно-специфічний інваріант сприйняття певного явища, що обумовлює його образно-аксіологічне навантаження та дозволяє виділити поняттєвий, образний та ціннісний компоненти концептів. Невід'ємними умовами успішного перекладу є не тільки відтворення *поняттєвої сторони концепту*, який асоціюється з поняттям еквівалентності, але й збереження *образу*, до якого апелює концепт, та його *ціннісного значення*, яке асоціюється з поняттям адекватності. Оскільки концепти не присутні безпосередньо у мові, а формуються у дискурсі, *контекстуальний аналіз* стає релевантним для вищленювання їх смислу, оскільки значення будь-якої мовної одиниці розкривається лише за умов її реального використання за певних обставин. Отже, лінгвальний та екстралінгвальний контексти дозволяють більш точно оцінити

прагматичний потенціал, який потрібно декодувати перекладачам на етапі інтерпретації. До того ж, розгляд тексту у вертикальній площині, тобто зв'язок поточного тексту з усім текстовим простором не лише вихідної культури, а й світу в цілому, зумовлює необхідність звернення до *інтертекстуального аналізу*.

Таким чином, досягнення адекватного перекладу вимагає від перекладача забезпечення максимального перетину фрагментів *картин світу* автора оригіналу та читача перекладу, що обумовлюють репрезентацію прецедентної одиниці, а задача перекладача полягає у сприйнятті та переробленні чужого „*ментального змісту*”, оскільки у ретрансляті він (перекладач) не висловлює власні ідеї, а лише вербалізує ідеї, сформульовані автором оригіналу.

Тож, якщо звертатися до поняття картини світу, діяльність перекладача як посередника між культурами зумовлена його двомовною картиною світу (*рис. 2*).

Мовна картина світу 1

Мовна картина світу 2

Рисунок 2. Співіснування мовних картин світу у свідомості перекладача

Когнітивно-дискурсивна модель Т. П. Андрієнко (2016). З огляду на важливість когнітивного аспекту перекладацького дискурсу та взаємодію в ньому когнітивних структур вихідної і цільової мовної картини світу, дискурс розуміється як процес, організований на когнітивному рівні.

В моделі Т. П. Андрієнко представлені два рівні когнітивної організації дискурсу (*рис. 3*): 1) *когнітивно-регулятивний* (когнітивні структури, які забезпечують здійснення комунікації: знання про типи дискурсу і правила поведінки, стратегії, тактики тощо); 2) *когнітивно-репрезентативний* (когнітивні структури, які узагальнюють досвід концептуалізації світу і необхідні для інтерпретації ситуацій, представлених у дискурсі: концепти, фрейми, сценарії).

Сам процес перекладу Т. П. Андрієнко розподіляє на три етапи: *перший етап* – інтерпретація – полягає у трансформуванні мовної семантики вихідного тексту в когнітивну структуру – інтегративний концептуальний образ оригіналу – концепт тексту; *другий етап* – проектування концептуального образу вихідного тексту на картину світу

мови перекладу, виявлення зон ідентичності, сумісності та лакуарності, пошук способів заповнення лакун, інтеграції до картини світу мови перекладу.

Рисунок 3. Когнітивно-дискурсивна модель перекладу
за Т. П. Андрієнко

Цей етап спрямований на формування глобальної стратегії перекладу і створення концептуальної структури цільового тексту. *Третій етап* – імплементація – співвіднесення цілісної ідеальної концептуальної структури тексту перекладу з дискретною мовною реальністю тексту мовою оригіналу, визначення фрагментів тексту, які вимагають стратегічного рішення перекладача, визначення локальних стратегій, тактик і прийомів перекладу, результатом чого стає підбір відповідників і здійснення міжмовних трансформацій.

Таким чином, когнітивно-дискурсивні моделі перекладу (Л. Гопо, Г. В. Ташенко, Т. П. Андрієнко), у яких процеси розуміння, перекладу та вербалізації тексту оригіналу мовою перекладу інтегровані і відбуваються одночасно, тісно пере межуються із психологічними та лінгвопрагматичними моделями перекладу та мають на меті вивчення особливостей авторської, перекладацької і читацької інтерпретації закладеної в текст реальності. Когнітивно-дискурсивні моделі перекладу апелюють до двомовної картини світу перекладача, а переклад у такому випадку розуміється як перероблення чужого „ментального змісту”.

Список використаної літератури

1. Harris Z. Yokuts structure and Newman's grammar. *International Journal of American Linguistics*. 1944. Vol. 10 (4). P. 196–211. **2. Nida E. A.** Language Structure and Translation. Essays by Eugene A. Nida. Stanford, California: Stanford University Press, 1975. 284 p. **3. Бойко Я. В.** Моделі перекладу в теорії перекладознавства. *Innovative pathway for the development of modern philological sciences in Ukraine and EU countries : Collective monograph*. Vol. 1. Riga, Latvia : "Baltija Publishing". 2021. 390 p. P. 1–18. ISBN: 978-9934-26-031-5. DOI: <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-031-5-1>. **4. Halverson S. L., Muñoz Martín R.** The times, they are a-changin'. *Multilingual mediated communication and cognition*. Ed. by R. Muñoz & S. Halverson. Routledge, 2020. P. 1–17. **5. Минченков А. Г.** Когнитивно-эвристическая модель перевода (на материале английского языка): автореф. дис. на соиск. уч. степени д-ра филол. наук: 10.02.04 «Германские языки» / Санкт-Петербургский государственный университет. Санкт-Петербург, 2008. 43 с. **6. Bell R.** Translation and Translating: Theory and Practice. London: Longman Group UK, 1994. 299 p. **7. Kiraly D.** Pathways to Translation: Pedagogy and Process. Kent: Kent State University Press, 1995. 175 p. **8. Gutt E.-A.** Translation and Relevance: Cognition and Context. Oxford: Basil Blackwell, 1991. 222 p. **9. Gopo L.** Gopo's Cognitive Model of Translation. *Current Trends in Zimbabwean Linguistics*. Ed. by V. Mugari, L. Mukaro, E. Chabata. Harare: University of Zimbabwe Publications Office, 2015. P. 205–214. **10. Ташенко Г. В.** Лінгвокогнітивні та культурологічні особливості англо-українського перекладу прецедентних імен (на матеріалі художньої літератури): дис. на здоб. наук. ступеня канд. філолог. наук: 10.02.16 «Перекладознавство» / Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна. Харків, 2018. 263 с. **11. Андрієнко Т. П.** Стратегії і тактики перекладу: когнітивно-дискурсивний аспект (на матеріалі художнього перекладу з англійської мови на українську та російську) : монографія. Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2016. 340 с. ISBN 978-966-489-360-9.

References

1. Harris, Z. (1944). Yokuts structure and Newman's grammar. *International Journal of American Linguistics*, 10 (4), 196-211. **2. Nida, E. A.** (1975). Language Structure and Translation. Essays by Eugene A. Nida. Stanford, California: Stanford University Press. **3. Boiko, Ya. V.** (2021). Modeli perekladu v teorii perekladoznavstva [Models of translation in translation theory]. *Innovative pathway for the development of modern philological sciences in Ukraine and EU countries*, 1, 1-18. Riga, Latvia: „Baltija Publishing”. DOI: <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-031-5-1> [in Ukrainian]. **4. Halverson, S. L., & Muñoz Martín, R.** (2020). The times, they are a-changin'. *Multilingual mediated communication and cognition*. (pp. 1-17). Ed. by R. Muñoz & S. Halverson. Routledge. **5. Mynchenkov, A. H.** (2008). Kohnytyvno-evrystycheskaia model' perevoda (na materyale anhlyjskoho iazyka) [Cognitive-heuristic model of translation (case study:

English language)]. *Extended abstract of Doctor's thesis*. Saint Petersburg [in Russian].

6. Bell, R. (1994). *Translation and Translating: Theory and Practice*. London: Longman Group UK.

7. Kiraly, D. (1995). *Pathways to Translation: Pedagogy and Process*. Kent: Kent State University Press.

8. Gutt, E.-A. (1991). *Translation and Relevance: Cognition and Context*. Oxford: Basil Blackwell.

9. Gopo, L. (2015). Gopo's Cognitive Model of Translation. *Current Trends in Zimbabwean Linguistics*. Ed. by V. Mugari, L. Mukaro, E. Chabata. (pp. 205-214). Harare: University of Zimbabwe Publications Office.

10. Taschenko, H. V. *Linhvokohnityvni ta kul'turolohichni osoblyvosti anhlo-ukrains'koho perekladu pretsedentnykh imen (na materialii khudozhn'oi literatury) [Linguocognitive and culturological features of the English-Ukrainian translation of precedent names (based on fiction)]. Candidate's thesis*. Kharkiv [in Ukrainian].

11. Andriienko, T. P. (2016). *Stratehii i taktyky perekladu: kohnityvno-dyskursyvnyj aspekt (na materialii khudozhn'oho perekladu z anhlijs'koi movy na ukrains'ku ta rosij's'ku) [Translation strategies and tactics: cognitive-discursive aspect (based on the material of literary translation from English into Ukrainian and Russian)]*. Kyiv: Vydavnychij dim Dmytra Buraho [in Ukrainian].

Бойко Я. В. Когнітивно-дискурсивні моделі перекладу

Моделі займають центральне місце в багатьох наукових контекстах. Мета статті – систематизувати й теоретично обґрунтувати когнітивно-дискурсивні моделі перекладу в теорії і практиці перекладознавства. Методами дослідження слугували загальнонаукові методи аналізу та синтезу, індукції та дедукції, спостереження й абстрагування – для систематизації теоретичних здобутків когнітивно-дискурсивного моделювання процесу перекладу. У ракурсі лінгвокогнітивного моделювання перекладу створенню когнітивно-дискурсивних моделей перекладу передували когнітивно-евристичні (О. Г. Мінченков), когнітивно-психологічні (Р. Белл), соціально-когнітивні (Д. Кіралі), когнітивно-прагматичні (Е. А. Гутт) моделі перекладу. Розвиток когнітивно-дискурсивної парадигми мовознавства надав поштовх для розробки когнітивно-дискурсивних моделей перекладу. Головною перевагою когнітивно-дискурсивних моделей перекладу є прагнення їх авторів ураховувати при аналізі перекладу не лише текст, а і розумову діяльність перекладача і читача при інтерпретації цього тексту. Когнітивно-дискурсивне моделювання перекладу (Т. П. Андрієнко, Л. Гопо, Г. В. Ташченко) приділяє основну увагу саме когнітивній сфері перекладача та авторській, перекладацькій і читацькій інтерпретації закладеної в текст реальності, що зумовлює необхідність звернення до двомовної картини світу перекладача. Переклад у цьому розумінні постає як перероблення чужого „ментального змісту”, що традиційно складається з таких етапів, як інтерпретація (аналіз тексту оригіналу), проектування концептуального образу вихідного тексту на картину світу мови перекладу та імплементація (створення тексту перекладу).

Ключові слова: когнітивне перекладознавство, лінгвокогнітивне моделювання, когнітивно-дискурсивна модель перекладу.

Бойко Я. В. Когнитивно-дискурсивные модели перевода

Модели занимают центральное место во многих научных контекстах. Цель статьи – систематизировать и теоретически обосновать когнитивно-дискурсивные модели перевода в теории и практике переводоведения. Методами исследования послужили общенаучные методы анализа и синтеза, индукции и дедукции, наблюдения и абстрагирования – для систематизации теоретических достижений когнитивно-дискурсивного моделирования процесса перевода. В ракурсе лингвокогнитивного моделирования были созданы когнитивно-эвристические (А. Г. Минченков), когнитивно-психологические (Р. Белл), социально-когнитивные (Д. Кирали), когнитивно-прагматические (Е. А. Гатт) модели перевода. Развитие когнитивно-дискурсивной парадигмы дало толчок разработке когнитивно-дискурсивных моделей перевода. Главным преимуществом когнитивно-дискурсивных моделей перевода является стремление их авторов учитывать при анализе перевода не только текст, но и умственную деятельность переводчика и читателя при интерпретации этого текста. Когнитивно-дискурсивное моделирование перевода (Т. П. Андриенко, Л. Гопо, Г. В. Ташенко) уделяет основное внимание именно когнитивной сфере переводчика и авторской, переводческой и читательской интерпретации заложенной в текст реальности, что вызывает необходимость обращения к двуязычной картине мира переводчика. Перевод в этом смысле выступает как переработка чужого „ментального содержания”, состоящий традиционно из таких этапов, как интерпретация (анализ текста оригинала), проектирование концептуального образа исходного текста на картину мира языка перевода и имплементация (создание текста перевода).

Ключевые слова: когнитивное переводоведение, лингвокогнитивное моделирование, когнитивно-дискурсивная модель перевода.

Boiko Ya. V. Cognitive-discursive models of translation

Models are central in many scientific contexts. The purpose of the article is to systematise and theoretically substantiate cognitive-discursive models of translation in the theory and practice of translation studies. The research methods were general scientific methods of analysis and synthesis, induction and deduction, observation and abstraction. In the perspective of cognitive modelling of translation, the creation of cognitive-discursive models of translation was preceded by cognitive-heuristic (A. H. Mynchenkov), cognitive-psychological (R. Bell), social-cognitive (D. Kiraly), and cognitive-pragmatic (E.-A. Gutt) models of translation. Thus, the development of the cognitive-discursive paradigm has given impetus to cognitive-discursive models of translation, the main advantage of which is the desire of their authors to take into account not only the text in the analysis of translation but also the mental activity of the translator and the reader while interpreting this

text. Cognitive-discursive models of translation (T. P. Andriienko, L. Gopo, H. V. Taschenko) primarily focus on the translator's cognitive sphere and the author's, translator's and reader's interpretation of reality embedded in the text, which results in paying attention to the bilingual picture of the translator's world. Translation in this focus appears as a reworking of someone else's „mental content”, which traditionally consists of interpretation (analysis of the original text), projecting a conceptual image of the source text on the picture of the world of the language of translation and implementation (creation of the text of translation).

Keywords: cognitive translation studies, cognitive modelling, cognitive-discursive model of translation.

Стаття надійшла до редакції 05.10.2021 р.

Стаття прийнята до друку 09.10.2021 р.

Рецензент – д. філол. н., проф. Ніконова В. Г.